

ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

УДК 330.837

Р. Ф. ПУСТОВІЙТ,
*професор, доктор економічних наук,
завкафедрою економіки та управління
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ФАКТОРИ КЛЕПТОКРАТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ

Досліджено інституціональні основи виникнення та еволюції клептократичної економіки, визначено її складові, проаналізовано моделі розвитку і негативний вплив клептократичних факторів на економічну та соціальну динаміку. Акцентовано увагу на корупційному факторі клептократичної економіки, запропоновано способи протидії цій економіці, розкрито інституціональні можливості її трансформації в ринкову економіку на демократичних засадах.

Ключові слова: клептократична економіка, моделі клептократичної держави, корупція, інституціональне середовище, формальні та неформальні інститути.

R. F. PUSTOVIIT,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Head of the Chair of Economy and Management,
Cherkasy Educational-Scientific Institute of the University of Banking*

INSTITUTIONAL FACTORS OF THE KLEPTOCRATIC ECONOMY

The institutional bases of the appearance and the evolution of a kleptocratic economy are studied, its components are defined, and some models of development and the negative influence of kleptocratic factors on the socio-economic dynamics are analyzed. The attention is focused on the corruption factor in a kleptocratic economy, some methods of counteraction to this economy are proposed, and the institutional possibilities of its transformation to a market economy on democratic principles are clarified.

Keywords: kleptocratic economy, models of a kleptocratic state, corruption, institutional medium, formal and informal institutions.

Актуальність пропонованого дослідження визначається таким запитанням: чому з початком трансформаційних перетворень економіка України порівняно з економіками країн Центральної та Східної Європи, а також Балтії має незадовільні підсумки реформ? Посткомуністична історія засвідчує, що найгірші економічні наслідки спостерігаються у країнах, які відхиляються від демократії. При цьому в умовах кланового капіталізму, коли держава використовує свій апарат для довільного трактування прав власності та стримує конкуренцію, такий інституціональний порядок є не тільки несправедливим, але й неефективним. На жаль, майже через чверть століття після проголошення Україною незалежності комплексний аналіз вітчизняної економіки з урахуванням корупційних факторів дає підстави характеризувати її як клептократичну [1, с. 163].

Пустовійт Роберт Фридрихович (Pustoviit Robert Fridrikhovych) – e-mail: rfpustovit@gmail.com.

Інституціональними основами клептократичної економіки є корупційна база устрою влади і тотожна йому політична еліта, представники якої небезпечно порушують суспільні формальні інститути, використовують свої владні повноваження для швидкого збагачення і зміцнення власних ключових позицій у суспільстві. Співвідношення термінів “клептократія” та “еліта” пояснюється тим, що співтвориство високопоставлених корупціонерів певною мірою набуває деяких рис останньої, хоча у дійсності функціонує як “клептократична квазіеліта” [2, с. 10]. Зазначена категорія є спорідненою з категорією “криптократія”, яка зумовлює ситуацію у державі, коли фактична влада належить групі осіб, які публічно не демонструють свою справжню домінуючу роль у суспільстві, але справляють реальний корупційний вплив на державні фінанси, одержують доходи від незаконних трансакцій і мають достатньо вагомий результат у сфері політичних та економічних процесів. Іноді в науковій літературі замість терміна “клептократія” використовується термін “плутократія” як референтна систематизація клептократії та криптократії, що втілює соціальний результат особистого або вузькогрупового збагачення та інституціоналізує цілісність політичної влади й багатства.

До цього додамо, що клептократія бере безпосередню участь у руйнуванні у країні ринково-демократичного укладу, зумовлює ненадійність і “розмитість” специфікації прав власності, криміналізує суспільство шляхом злиття правоохоронних структур і кримінальних угруповань. Великомасштабна корупція високопоставлених державних чиновників змушує підприємництво перекручувати фінансову звітність, істотно гальмує приплив іноземних інвестицій, перешкоджає соціально-економічному зростанню країни, руйнує довіру до владних і юридичних інституцій. За даними Світового банку, щороку у вигляді хабарів виплачується 1 трлн. дол. [3, с. 9].

Е. де Сото характеризує досліджувану економічну систему як меркантилістську [4, с. 26]. На думку вченого, у даному випадку “меркантилізм” – це забюрократизований державний устрій, в якому суб’єкти нехтують законами, а меркантилістські можновладці вважають перерозподіл національного багатства важливішим, ніж його виробництво. Водночас термін “перерозподіл” визначається як надання монопольних привілеїв чи сприятливого режиму вузькому колу еліти, яка залежить від держави і якій, власне, підпорядковується сама держава. Як правило, держава, що ідентифікується з урядом, який опинився при владі, діє відповідно до меркантилістської моделі, коли закони ухвалюються на користь привілейованих груп з корисливими інтересами (“перерозподільні синдикати”). Прізвища привілейованих осіб або їхніх сімей змінюються з кожним новим урядом, але система залишається незмінною: вона не тільки концентрує національне багатство в руках меншості, але й легалізує неправомірні права на ці активи. У свою чергу, А. Гриценко підкреслює: коли середній клас не становить більшості населення, до влади приходять різноманітні корпоративні групи, які володіють більшим фінансовим ресурсом і вищою політичною активністю. Надалі владні суб’єкти нехтують потребами більшості населення, що спричиняє накопичення в економіці та інституціональній структурі суспільства диспропорцій і суперечностей, які призводять до глибокої загальної кризи [5, с. 9].

За окреслених умов саме концепції інституціональної економіки можуть бути застосовані для дослідження інститутів, здатних протидіяти генезису клептократичної економіки. При цьому на першочергову увагу заслуговують ті формальні

та неформальні інститути, дослідження яких дозволяє зрозуміти ті інституціональні мотиви, що створюють умови для недемократичної влади клептократичної квазі-еліти і надають можливості для використання корупційних факторів в економіці.

На відміну від "незначних" ("повсякденних") форм корупції, "масштабна корупція" як основа клептократичної економіки, глибоко укорінившись на рівні урядових структур, призводить до нелегітимного привласнення величезних активів, підриває законність і консервує соціально-економічну відсталість [6, с. 633]. Таким чином, "масштабна корупція" відрізняється від "побутової" залученням посадових осіб високодержавного рівня до корупційних конструкцій на основі неприйняттого зловживання державною владою і привласнення значного суспільного багатства.

За цих умов адміністративно-бюрократичний апарат перетворюється на інститут залякування та репресій, якому підпорядковані всеохоплюючі адміністративні процедури. Надалі, після інституціональної адаптації, корупційні діяння стають стандартною та звичайною поведінкою, коли хабар набирає договірної або стандартизованої форми, за рамками торгів і угод. Необхідно визнати, що у багатьох випадках неформальні інститути (починаючи з бюрократичних і законодавчих норм і закінчуючи клієнтелізмом і патримоніалізмом) мають значно більший вплив на економічну поведінку та її наслідки, ніж формальні [7, с. 727]. Дослідники, що ігнорують неформальні "правила господарської гри", ризикують залишити без належної уваги спонукальні мотиви та обмеження, які формують інституціональне середовище клептократичної економіки.

Враховуючи аналітичну конструкцію М. Олсона [8], розглянемо стимули вождя групи "кочових бандитів" в умовах анархії. За таких обставин відсутні інвестиційні та виробничі мотиви, а отже — можливості для грабунку. Але, якщо "вождь бандитів" здатний захопити і утримати владу над певною територією, то, забезпечивши мирний порядок і суспільні блага підданам, він створює умови для їхньої продуктивної праці. Отже, ставши місцевим правителем з фіксованим рівнем грабунку у вигляді податків, можновладець мотивує підлеглих до виробництва і отримує у своє розпорядження більше коштів, ніж "кочовий бандит". Останній же прагне до максимізації короткострокового чистого виграшу від грабунку населення тієї території, на якій розташовано виробників потенціально експропрійованих благ, і до вкладень у вдосконалення технологій пограбування.

Інакше кажучи, за аналогією з А. Смітом, "невидима рука" стимулює "кочового бандита" перетворитися на стаціонарного, що гарантує підданам захист від зовнішнього агресора і певні суспільні блага. Та сама "невидима рука" впливає і на подальший генезис парадокса народовладдя у суспільстві, коли демократично обрана правляча більшість ухвалює закони, що відповідають її власним інтересам [9, с. 115]. Отже, ніякі формальні обмеження не завадять тим, хто при владі, перерозподіляти доходи меншості на свою користь, задовольняючи при цьому її елементарні суспільні потреби.

Проте формальний інститут виборів як основи демократії є лише фасадом реально діючих неформальних інститутів електорального авторитаризму, в рамках яких на виборах де-факто застосовуються недемократичні "правила виборчої гри", практика яких формально-юридично утверджується за допомогою підконтрольних владі правових інституцій. Тому аналіз клептократичної економіки зумовлює необхідність дослідження саме тих "конкуруючих" неформальних інсти-

тутів, які не тільки без зусиль підміняють формальні правила, але й призводять до негативних, у тому числі “грабіжницьких”, ефектів.

Згідно з науковим підходом Х.-Й. Лаута [10, с. 23, 24], формальні та неформальні інститути не протидіють один одному, а перебувають у стані своєрідного співіснування. Як наслідок, при збереженні формальної оболонки, інститути, які начебто гарантують демократію та верховенство права, або руйнуються зсередини, або навіть замінюються на свою протилежність. Вплив саме таких “підривних інститутів” і зумовлює негативні ефекти, а сам процес “неформальної інституціоналізації” варто розглядати як системне “спотворення” інституціонального середовища протягом інституціональної трансформації та подальшої деградації економіки.

Перспективи інституціонального аналізу клептократичної економіки вимагають посиленої уваги до принципів аспектів функціонування “підривних інститутів”, які впливають на процеси неформального державного управління. Ідеальні моделі як формальних (конституцій і законів), так і неформальних (зокрема, традицій) інститутів можна подати у вигляді рівноваги, що характеризується як самопідтримувана і зумовлювана обмежуючими ефектами. У разі переважання “підривних інститутів” спостерігаємо часткову рівновагу, яка без надмірних зусиль може бути порушена під впливом екзогенних факторів. Тому при переважанні у клептократичній економіці “підривних інститутів” відбувається не розширення, а звуження можливого строку перебування еліти при владі, що, з одного боку, стимулює її до активізації рентоорієнтованої поведінки, а з іншого – позбавляє стимулів до зміни існуючого становища [11, с. 10]. Зазначені умови вимагають розглядати часткову рівновагу “підривних інститутів” як прецедент “інституціональної пастки”.

Одночасно систематична генерація ренти в умовах “інституціональної пастки” є найважливішим засобом контролю за насильством у клептократичній державі та функціонуванням її інститутів. Обмеження можливостей створення контрактних організацій лише ресурсами партнерів правлячої коаліції безпосередньо пов’язує інтереси корупційних еліт з їхнім виживанням, забезпечуючи тим самим продовження співпраці всередині групи. Природно, що грабіжницька держава послаблює проблему повсюдного поширення насильства шляхом створення панівної коаліції, учасники якої мають особливі привілеї [12, с. 37]. Саме егоїстичні корисливі інтереси дають потужний стимул до формування груп при владі, що розглядаються як неформальний інститут перерозподілу ресурсів серед учасників коаліції, яких залучено до отримання ренти. Чим більше зусиль витрачається на перерозподіл активів, тим меншим стає реальне багатство країни, що призводить до зсуву вліво межі виробничих можливостей, до уповільнення можливостей реакції на зовнішні технологічні виклики і виклики науково-технічного прогресу, до хронічного запізнювання у процесі ухвалення відповідних рішень на державному рівні [13, с. 17]. Як наслідок, чим більше державний устрій відповідає інтересам клептократичних організованих груп, тим гірше для економіки зокрема і суспільства в цілому.

Прагнення клептократичної еліти до преференцій, які забезпечуються наближенням до влади, спричиняє становлення легалізованих монополій, монопольних цін, ліцензій, адміністративних дозволів, імпорتنних квот, інших перешкод, які заважають розвиткові ринку і спрямовані на перерозподіл рент від фірм і домогосподарств на користь корупційних еліт. Інакше кажучи, клептократична еко-

номіка створює квазіринкову систему для реалізації проміжної мети перерозподілу активів і отримання ренти, не сприяючи примноженню суспільного добробуту за рахунок виробництва суспільних благ і подолання негативних екстерналій ринку.

Для більш детального аналізу окреслених проблем розглянемо дві моделі клептократичної держави.

Перша з них передбачає тотальний контроль клептократичного лідера країни за підвладними державно-бюрократичними інституціями, скоординованими єдиною централізованою системою управління у сфері монопольної рентиорієнтованої поведінки. Сильні політичні лідери здатні перешкоджати адміністративним інституціям діяти на власний розсуд і можуть спрямовувати на себе більшу частину корупційних потоків, а решту — розподіляти між прибічниками з огляду на особисту відданість кожного з них. Інакше кажучи, чиновники, що функціонують у регулюючих органах, не мають можливості діяти самостійно у сфері максимізації власних корупційних схем. Згідно з цією моделлю, якщо фірма прагне отримати необхідні дозволи, скажімо, для започаткування бізнесу, то вона набуває прав власності на пакет нормативних документів лише після надання відповідних корупційних стимулів з урахуванням вертикалі клептократичної влади.

Друга модель окреслює ситуацію, коли клептократичний лідер має незначний авторитарний вплив і не здатний здійснювати ефективний контроль за адміністративними інституціями. За таких умов бюрократія прагне максимізувати власні неформальні статки, опонуючи до керівника держави як незалежний монопольний гравець. Крім того, в даному випадку, на відміну від моделі чистої монополії, фірма, отримавши державне замовлення, не може бути впевненою в тому, що матиме надійні права власності, які згодом не будуть корупційно переглянуті. Чим менше влади у державного керманіча та його оточення, тим більше можливостей виникає у них для здійснення не узгоджених з елітою домагань з боку чиновників нижчих рівнів, які переслідують власні інтереси.

В умовах всеосяжного контролю державного керманіча над бюрократично-регулюючими органами їхні корисливі (цінові) інтереси на корупційному ринку є тотожними і взаємодоповнюючими. Таким чином, можновладець безпосередньо заінтересований у запровадженні координації та забезпеченні такого становища, коли жоден підлеглий не може збагатитися за рахунок системи в цілому і клептократичного керівництва зокрема. Тим часом, коли лідер здійснює недостатній контроль за бюрократичним апаратом, чиновники нижчих рівнів управління матимуть набагато менше обмежень і одержать стимули, притаманні незалежним монополістам. Тому бюрократично-контролюючі інституції прагнутимуть до максимізації власної вигоди від контролю за корупційними потоками, що призводить до кумулятивного зниження доходів фірм і погіршення добробуту домогосподарств. За цією логікою, клептократична держава з потужною централізованою владою продукуватиме меншу корупційну ренту. Ще гостріша проблема в умовах недостатньо централізованої влади полягає в тому, що сукупна корупційна складова стане більш значущим гальмом для економічного зростання, оскільки знижує загальну економічну активність бізнесу та його інвестиційні очікування.

Ключовим питанням зазначеного аналізу є інституціональні можливості можновладця мінімізувати власні втрати в умовах функціонування за схемою "принципал — агент". Необхідно визнати, що жоден корупційний лідер не може безпосе-

редньо контролювати усі ухвалені рішення з приводу отримання ренти з корупційних потоків. Хоча авторитарний режим надає йому можливості карати підлеглих, які не “вписуються” у клептократичну вертикаль влади, все ж проблема ефективного контролю залишається нерозв’язаною. Тому не дивно, що непередбачувані та руйнівні моделі корупції (зокрема, “незалежних монополістів”) є доволі поширеними у трансформаційних країнах і у країнах, які розвиваються [14, с. 6–8].

На перший погляд, в Україні, починаючи з президентства Л. Кравчука, політичні та інституціональні рамки були наближенням до економічно менш руйнівної моделі “єдиного монополіста”. Особливо успішного результату в цьому досягла правляча команда Президента Л. Кучми, яка дозволяла сконцентрувати владу навколо керманіча, надаючи йому можливості моніторингу та покарання представників державно-бюрократичного апарату, які відхилялися від рамок окресленої поведінки. Вибори у країні проводилися в умовах панування правлячої партії, що контролювала виконавчу, законодавчу і судову гілки влади. Також Президент призначав своїх ставлеників на всі значущі посади по всій вертикалі управлінської ієрархії.

У термінах інституціоналізму таку ситуацію визначають як “поліцейський патруль”, тобто створення і функціонування інститутів, призначених для виявлення порушень. Порівняно з функціонуванням правоохоронних органів цей інститут неформально пов’язаний з владою, є безперервно діючим і таким, що здійснює повсякденний моніторинг відхилень від формальних і неформальних норм. Менш формалізованим, але потенціально ціннішим для клептократичного лідера є формування в інституціональному середовищі мережі “пожежної сигналізації” [15, с. 166], а саме – інституціональних механізмів, коли наближені до влади особи можуть проінформувати політичне керівництво про загрозливе загострення соціально-економічних проблем. Деякі з цих правил, процедур і практик дозволяють правлячій клептократичній групі мати доступ до конфіденційної інформації та адміністративних важелів ухвалення необхідних рішень. Решта ж з них дають їй право оскаржити неблагонадійні ухвали адміністративних органів і судів, а також сприяють спільним діям проти порівняно неорганізованих груп, які загрожують її корисливим інтересам.

Водночас для клептократичного режиму особливо цінним є те, що більшість національних і зарубіжних фірм змушені шукати прямі або опосередковані корупційні зв’язки з високопоставленими чиновниками для захисту бізнесу і прав власності, а також для отримання необхідної бізнесової інформації. Це також надає можливості фірмам, які зіткнулися з проблемами упереджених дій бюрократичних інституцій, використати привілейовані зв’язки та безпосередньо або опосередковано донести свої скарги до можновладців. Для прикладу: правлячий режим в Україні за президентства Л. Кучми ефективно координував бюрократію і обумовлені механізми контролю, що результативно використовувалися для виявлення і покарання корумпованих чиновників, чия поведінка відхилялася від окреслених вимог. Але жодний з так званих “антикорупційних заходів” не був здатний усунути корупцію як системне явище з огляду на те, що клептократичний режим максимально орієнтувався лише на корисливі інтереси Президента і наближених до нього осіб, дозволяючи поширюватися корупційним факторам тільки з урахуванням обмежень, встановлених ними самими. Немає сумнівів, що така клептократична система була ні “прозорою”, ні інвестиційно привабливою, хоча “працювала”

досить ефективно і тривалий період для того, щоб задовольнити обмежену кількість "обраних" інвесторів. Водночас Президент був у цій інституціональній структурі першорядною фігурою, яка мала вирішальний вплив на можливості делегування владних повноважень і контролю за фінансовими потоками.

Але досліджувана інституціональна клептократична структура, що розбудовується в Україні з 1991 р., з президентством В. Януковича в умовах нестабільного і несприятливого інституціонального середовища, коли найприбутковіші галузі економіки стали стрімко зосереджуватися в руках його клану, почала занепадати, тобто відбувся так званий "декаданс псевдоеліти" [2, с. 194]. Її представники повністю занурилися у процес неправомірного збагачення, а політична діяльність втратила свої соціальні орієнтири та почала продукувати дії, ворожі інтересам громадян, і вдаватися до репресивних заходів державного і політичного управління: запровадження тотальної цензури, пригнічення свободи думки, обмеження діяльності організованої опозиції, опори на силові структури. Водночас корупцією виявились ураженими всі гілки влади (у тому числі й судова), і особливо — діяльність, пов'язана з використанням бюджетних коштів, землекористуванням, ліцензуванням і податковим контролем. За різними оцінками, в останні роки через корупційні схеми державний бюджет втрачав у середньому від 160 млрд. до 250 млрд. грн. на рік [16]. За оцінками міжнародної організації "Transparency International", у 2013 р. перевищення видатків українських чиновників рівня прем'єр-міністр — перший заступник міністра над офіційним задекларованим доходом становило від 15 до 300 разів*.

У країні відбулася зміна влади, але нинішнє місце нашої держави в рейтингу сприйняття рівня корупції засвідчує, що вона, як і раніше, є однією з найкорумпованіших, а за підсумками 2014 р., згідно з аналітичною інформацією Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, показник тіньової економіки сягнув рекордних з 2007 р. 42% ВВП.

Існує досить поширена думка, що в довгостроковій перспективі демократична держава спільно з реальним народовладдям і незалежною судовою владою є найкращими способами подолання клептократичних факторів. Але навіть за відсутності цих умов є й інші механізми, що стимулюють інвестиції та економічне зростання навіть за недостатньої демократизації суспільства. Централізована політична влада відкриває можновладцям перспективи навіть за клептократичної системи (щось на зразок Індонезії за президентства Сухарто) протягом тривалого періоду досягати економічних успіхів, прикладом чого слугує Китай.

Деякі дослідники вважають, що окремі форми корупції є більш прийнятними, ніж інші (зокрема, кумівство є менш проблематичним порівняно з олігархічним лобіюванням, а проблеми корупції послаблюються, коли клептократичні правителі здатні оптимально збирати хабарі). Відповідно до таких тверджень, несприятливі наслідки корупції належать переважно до супутньої невизначеності, тобто, коли у того, кого примусили сплачувати хабар, надалі немає необхідного юридичного супроводу, і він зазнає чергових корупційних домагань. Таким чином, саме цей вид невизначеності стримує інвесторів, причому не меншою мірою, ніж корупція сама по собі.

Саме такими аргументами виправдовуються деякі різновиди корупції замість того, щоб забезпечити засоби всеохоплюючої боротьби з клептократією і запрова-

* Рейтинг "честных": топ-20 чиновников, живущих не по средствам [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://biz.liga.net/all/all/stati/2766987>.

дити антикорупційні реформи. Але передбачувана форма корупції, скоріше за все, спричинить інші, більш руйнівні проблеми. Розрахунковий тип корупції перешкоджає мотивам інвесторів до визначення легальних альтернатив капіталовкладень, спотворює ринкові механізми та ініціює подальші kleptократичні прояви. Очевидно, що корупція є складним явищем, і її різні види, скоріше за все, дадуть різноспрямовані соціально-економічні ефекти. Але в цілому це не дозволяє позитивно оцінювати корупційні наслідки і віддавати перевагу одному типу хабарництва перед іншим на основі визнання kleptократичного інституціонального режиму.

Як правило, авторитарні режими, що трансформуються у kleptократичні, приходять до влади силовим шляхом. Трапляються випадки, коли майбутні автократи опиняються на чолі держави завдяки демократичній процедурі, але потім, спираючись на потенціал державних структур і застосовуючи насильство, використовують владну систему для обмеження прав і свобод бізнесу та громадян. Такі державні устрої, що захопили владу і утримують її завдяки kleptократичному насильству, в довгостроковій перспективі є нестабільними. Це пояснюється відсутністю легітимності влади, зрозумілого і прийняттого пояснення суспільству того, на якій підставі лідери kleptократичної держави керують країною, адже у них відсутні інституціональні традиції, що переходили б від покоління до покоління, а також зрозумілі та загальноприйняті формальні процедури підтвердження законності влади. Спрогнозувати початок кризи kleptократичного режиму складно, але, якщо вона розпочинається, то розгортається дуже швидко [17, с. 42]. Як приклад, можна навести повстання, яке призвело до повалення президента Румунії Н. Чаушеску, незважаючи на те, що до грудня 1989 р. публічна підтримка румунського диктатора була на рівні 96%. Найчастіше переломний момент пов'язаний з особистими проблемами можновладця (наприклад, станом його здоров'я) або на перший погляд непримітною подією – у згаданій Румунії заворушення в Тімішоарі розпочалися з примусового виселення з будинку відомого дисидента. Але в будь-якому випадку після смерті правителя або його відлучення від влади розпочинається період розбрату у правлячій верхівці.

Кризовому етапу поступу kleptократичної економіки, здебільшого, передують помітні зміни у середовищі панівної еліти, що стосуються ряду заміщень в її персональному складі або у вертикальній реорганізації функціональних груп на верхівці владної піраміди. Необоротна структурна криза може викликати загибель еліти, внаслідок якої вона втрачає свої основні властивості та фактично зникає, хоча деякі особистості певний час можуть розглядатися суспільством як ті, що мають реальні владні повноваження.

Історично першим, хто досліджував природу kleptократичної держави, був Ібн Халдун (1332–1406 рр.) – арабсько-мусульманський філософ і політичний діяч, який вважав, що процес корупції починається тоді, коли правитель віддаляється від народу, насолоджується плодами своєї влади, дарує собі величезні будівлі, створює монументи на свою честь, дарує цінні подарунки іноземним послам, закладає нові палаци і міста, випробовує свою армію і вивчає книги збирачів податків. На наступному етапі kleptократичного правління палац псується від багатства, правитель віддається безглуздим задоволенням, підносить дуже коштовні подарунки найближчим фаворитам, надаючи їм владу і посади, які не відповідають їхнім здібностям, прислуховується тільки до своїх улюбленців і фактично підпадає під їхній вплив. А далі усталені традиції стають об'єктом насмішок, прибічни-

ки та радники правителя потрапляють під атаки і знищуються, оскільки нові фаворити прагнуть віддалити давніх перевірених союзників від можновладця. Правитель дедалі більше відходить від народу, армії, бюрократії та колишніх улюбленців, які тепер замислюють проти нього змову і знищують свого колишнього повелителя [18, с. 212–213].

Виходячи з наведених міркувань видатного філософа, можна запропонувати таке бачення інституціонального генезису економік радянського типу [19, с. 121]. У цих державах реальний лідер ухилятиметься від зміни структури прав власності, а це влаштовує впливові групи з правлячої страти, тобто апаратників і економічну бюрократію, які отримують найбільшу користь від збереження існуючого інституціонального середовища, незважаючи на його негативні наслідки для економіки. Розподіл багатства, який здійснюється на основі прав власності в економіках радянського типу, настільки відрізняється від "сучасних ринкових автократій", що досягти інституціональних змін, які б привели до зменшення трансакційних витрат і швидкого підвищення добробуту домогосподарств, фактично неможливо. Так, жодна пострадянська країна не змогла реалізувати подібні успішні інституціональні зміни, які відбулися, зокрема, в "авторитарних" Південній Кореї та Тайвані. У руслі пропонованого аналізу це пояснюється можливостями максимізації ренти правлячою верхівкою.

Перебудова була покликана здійснити перехід до нової економічної системи, заснованої на ідеології ринкового господарства, до політичного та ідеологічного плюралізму, до відновлення прав людини, а також до розвитку громадянського суспільства на базі парламентської демократії. Але засоби, за допомогою яких цих змін було досягнуто, не залишають жодних сумнівів, що їх головна мета полягала у захисті клептократичних інтересів правлячої номенклатури. Незважаючи на егалітарну ідеологію, панівна еліта з метою досягнення власних корисливих інтересів жорстко контролювала і політичну владу, і засоби виробництва, але ніяк не використовувала свої можливості для втілення у життя прагнень більшості населення. З огляду на це, в умовах тотального дефіциту виник прошарок так званих "підприємців від номенклатури". Представники цього псевдобізнесу швидко збагатилися: через так звані "кооперативи", в експортно-імпортних галузях та акціонерних підприємствах із зарубіжним капіталом, а також шляхом "непрозорої" приватизації.

У цілому більшість економістів позитивно оцінюють приватизацію. Як і дерегулювання, вона вважається одним із способів підвищення ефективності економіки в результаті створення інституту приватної власності на засоби виробництва. Проте здійснена в 1990-х роках приватизація у країнах колишнього Радянського Союзу є ще одним прикладом клептократичної політики, визначальною метою якої був перерозподіл суспільного багатства. Існують, безперечно, і дані, що свідчать про позитивний вплив, зокрема, російської приватизації на економіку на початковому етапі, коли у приватизовані підприємства було інвестовано чималі кошти. Але в підсумку її політичні наслідки виявилися згубними для суспільства, коли в Росії замість економічних і політичних реформ був відроджений авторитарний режим і утвердився керований державою клептократичний клановий капіталізм [20, с. 18, 19]. Це пояснюється такими причинами: в результаті приватизації першорядні державні активи було привласнено невеликою групою наближених до влади осіб, яка протидіяла становленню реальної демократії та здійсненню економічної політики

на користь суспільства; доходи від приватизованих підприємств розподілялися не-правомірно, що значно поглибило майнову нерівність; концентрація активів і величезні корупційні ренти дозволили силовим структурам встановити контроль над економікою.

Щодо України безпосередньо, то науковцями Інституту економіки та прогнозування НАН України було проаналізовано результати приватизації за минулий десятирічний період і встановлено, що фінансові показники приватизованих підприємств погіршилися. Звідси можна зробити висновок, що ефективні власники на приватизованих підприємствах не з'явилися, а під видомістю приватизації відбулися розграбування державного майна і виведення активів за кордон [21]. Зрозуміло, що за таких обставин обсяг приватних інвестицій скорочуватиметься, а підприємці не розглядатимуть інвестиційні можливості збільшення виробничих потужностей уже діючих підприємств. Так само скорочуватиметься і обсяг державних інвестицій, якщо тільки вони не належать до типу, який забезпечує очевидні корисливі вигоди для правлячої коаліції. Додамо, що разом з тим скорочуються або, принаймні, не збільшуються інвестиції у фізичний і людський капітали. Як правило, клептократичні режими не витрачають необхідних коштів на якісну освіту населення, адже освіченими громадянами важко маніпулювати і тримати їх у покорі.

Отже, слід погодитися з таким висновком: першорядна проблема, що гальмує розвиток української економіки, — це її клептократичний устрій. Для протидії клептократичним факторам в економіці необхідно сформувати таке інституціональне середовище, яке протидіятиме корупційній організації економічної діяльності, усуне перешкоди для законослужняного бізнесу, забезпечить підприємництву законні гарантії, надасть у приватні руки відповідальність та ініціативу, монополізовані державним бюрократичним апаратом.

Для цього у першу чергу слід вирішити такі інституціональні проблеми: ліквідація перешкод, які заважають консолідації легального і тіньового секторів економіки; забезпечення їх інституціональної формалізації. Сказане вимагає запровадити дійові способи обмеження корупційних зловживань уряду, наближеної до нього панівної коаліції з особливими привілеями та бюрократичного апарату, а також сформувати інституціональну конструкцію, за якої б фірми і домогосподарства мали чітко специфіковані права власності та можливості для захисту контрактних прав, передбачених формальними інститутами. Так само очевидно, що для забезпечення ефективного функціонування інституціонального середовища на ринкових і демократичних засадах потрібні передбачуваність і “прозорість” в ухваленні рішень очільником держави, урядом і парламентом. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують методи контролю з боку громадянського суспільства над державною інформаційною політикою і способами ухвалення законів, тобто над тим інституціональним фундаментом, який гарантує відкритість інформації про дії владних інституцій. Засоби масової інформації, спільно з правоохоронною системою, як основні мотиватори нагляду за корупційними діяннями повинні здійснювати ретельний контроль за ухваленими рішеннями і діями уряду, адміністративно-бюрократичних інституцій, наближених до влади політичної та бізнесової коаліцій.

Іншим, не менш важливим інструментом протидії клептократичній економіці є “прозоре” призначення на посади до сектору державного управління тільки на підставі професійних якостей, а не з огляду на “кумівство” і “політичний фаворитизм”. Крім того, належить запровадити таку систему оплати праці державних служ-

бовців і працівників бюджетної сфери в цілому, що дозволила б їм отримувати конкурентоспроможний дохід, який би мотивував їх до якісного виконання службових обов'язків і ефективного державного управління. Також ключовим фактором протидії корупційним намірам державних службовців є надійна і незаангажована система постійно діючого моніторингу їхніх доходів і витрат, яка паралельно передбачає невідворотність жорсткого покарання за корупційні діяння.

Разом з тим необхідно визнати таке незаперечне твердження: клептократична влада лише іноді замислюється про позитивні результати або негативні наслідки своїх рішень для суспільства в цілому. Її увагу в основному зосереджено на особистісних корисливих інтересах, на заохоченні тих, хто здобуває для неї корупційну ренту, на перерозподілі ресурсів на свою користь за допомогою "слухняних" правоохоронної та судової систем. Але, чим слабшою стає клептократична влада, тим сильніший супротив вона чинить необхідним інституціональним змінам в економіці, заохочуючи насильство і безлад у суспільстві. З часом зазначені суперечності буде ліквідовано або встановленням адміністративно-командної диктатури, яка з великою імовірністю знову трансформується у клептократичну, або запровадженням ринкової економіки на основі демократичних цінностей.

Список використаної літератури

1. *Acemoglu D., Robinson J., Verdier T.* Kleptocracy and Divide-and-Rule: A Model of Personal Rule // *Journal of the European Economic Association*. — 2004. — № 2 (2-3). — P. 162–192.
2. *Гевелинг Л.* Клептократия. Социально-политическое измерение коррупции в негативной экономике. — М. : Изд-во "Гуманитарий" Академии гуманитарных исследований. — 2001. — 592 с.
3. *Шуран Дж.* Борьба с клептократией // *Вопросы демократии*. — 2006. — Декабрь. — С. 9–10.
4. *Сото де Э.* Иной путь. Невидимая революция в третьем мире. — М. : Calallaxy, 1995. — 249 с.
5. *Гриценко А.* Системна криза як наслідок базової деструкції України і шляхи її подолання // *Вісник НБУ*. — 2014. — Травень. — С. 8–12.
6. *Bloom B.* Criminalizing Kleptocracy? The ICC as Viable Tool in the Fight Against Grand Corruptions // *American University International Law Review*. — 2014. — Vol. 29. — Is. 3. — P. 628–658.
7. *Helmke G., Livitsky S.* Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda // *Perspective of Politics*. — 2004. — Vol. 2. — № 4. — P. 725–740.
8. *Олсон М.* Рассредоточение власти и общества в переходный период // *Экономика и математические методы*. — 1995. — № 4. — С. 54–81.
9. *Олсон М., Макгуайр М.* Экономика деспотии и правило большинства: невидимая рука и применение силы // *Экономическая политика*. — 2010. — № 2. — С. 114–128.
10. *Lauth H.-J.* Informal Institutions and Democracy // *Democratization*. — 2000. — Vol. 7. — Is. 4. — P. 21–50.
11. *Гельман В.* "Подрывные институты" и неформальное управление в современной России // *Российская Полития*. — 2010. — № 2. — С. 6–24.
12. *Норт Д., Уоллис Д., Вайнгаст Б.* Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. — М. : Изд. Института Гайдара, 2011. — 480 с.

13. *Заостровцев А.* Теории групп интересов // *Финансы и бизнес.* – 2009. – № 1. – С. 6–24.
14. *MacIntyre A.* Institutions and the Political Economy of Corruption in Developing Countries // *Discussion Paper. Stanford University.* – 2003. – January, February. – P. 1–22.
15. *McCubbins M., Schwartz T.* Congressional Oversight Overlooked: Police Patrols versus Fire Alarms // *American Journal of Political Science.* – 1984. – № 28. – P. 165–179.
16. *Бортник Р.* Корупційний дохід чиновників становить близько 250 млрд. грн. в рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.slovoidilo.ua/articles/6168/2014-12-06>.
17. *Гайдар Е.* Гибель империи. Уроки для современной России. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2006. – 448 с.
18. *Халдун И.* Введение. Ал-Мукадима / Историко-философский ежегодник. 2007 ; [сост., пер. с араб. и примеч. А.С. Смирнова]. – М. : Наука, 2008. – С. 187–216.
19. *Винецки Я.* Почему экономические реформы в советской системе оказываются неудачными: подход с точки зрения прав собственности // *Экономический вестник.* – 2001. – № 1. – С. 117–146.
20. *Асемоглу Д., Робинсон Дж.* Политика или экономика? Ловушки стандартных решений // *Вопросы экономики.* – 2013. – № 12. – С. 4–28.
21. *Кошик А.* В Украине разгорается война олигархов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://glavnoe.ua/news/n217582>.

References

1. Acemoglu D., Robinson J., Verdier T. Kleptocracy and divide-and-rule: A model of personal rule. *J. of Eur. Econ. Assoc.*, 2004, No. 2 (2-3), pp. 162–192.
2. Geveling L. *Kleptokratiya. Sotsial'no-Politicheskoe Izmerenie Korruptsii v Negativnoi Ekonomike* [Kleptocracy. Socio-Political Measurement of Corruption in a Negative Economy]. Moscow, Publ. House “Gumanitarii” of the Acad. of Human. Studies, 2001 [in Russian].
3. Shiran J. *Bor'ba s kleptokratiei* [Struggle against the kleptocracy]. *Voprosy Demokr. – Quest. Democr.*, December 2006, pp. 9–10 [in Russian].
4. Soto de H. *Inoi Put'. Nevidimaya Revolyutsiya v Tret'em Mire* [The Other Path. The Invisible Revolution in the Third World]. Moscow, Calallaxy, 1995 [in Russian].
5. Grytsenko A. *Systemna kryza yak naslidok bazovoi destruktzii Ukrainy i shlyakhy ii podolannya* [The system crisis as a consequence of Ukraine's basic destruction and ways to overcome it]. *Visnyk NBU – Bull. NBU*, May 2014, pp. 8–12 [in Ukrainian].
6. Bloom B. Criminalizing kleptocracy? The ICC as viable tool in the fight against grand corruptions. *Amer. Univ. Intern. Law Rev.*, 2014, Vol. 29, Is. 3, pp. 628–658.
7. Helmke G., Livitsky S. Informal institutions and comparative politics: A research agenda. *Persp. of Politics*, 2004, Vol. 2, No. 4, pp. 725–740.
8. Olson M. *Rassredotochenie vlasti i obshchestva v perekhodnyi period* [The dispersion of power and society in the transient period]. *Ekon. i Matem. Met. – Economy and Math. Meth.*, 1995, No. 4, pp. 54–81 [in Russian].
9. Olson M., McGuire M. *Ekonomika despotii i pravilo bol'shinstva: hevidimaya ruka i primeneniye sily* [The economics of autocracy and majority rule. The invisible hand and the use of force]. *Ekon. Polit. – Econ. Policy*, 2010, No. 2, pp. 114–128 [in Russian].

10. Lauth H.-J. Informal institutions and democracy. *Democratization*, 2000, Vol. 7, Is. 4, pp. 21–50.
11. Gel'man V. "Podryvnye instituty" i neformal'noe upravlenie v sovremennoi Rossii ["Blasting institutions" and the informal management in the modern Russia]. *Ross. Politiya – Russ. Politiya*, 2010, No. 2, pp. 6–24 [in Russian].
12. North D., Wallis J., Weingast B. *Nasilie i Sotsial'nye Poryadki. Kontseptual'nye Ramki dlya Interpretatsii Pis'mennoi Istorii Chelovechestva* [Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History]. Moscow, Gaidar Institute, 2011 [in Russian].
13. Zaostrovtshev A. *Teorii grupp interesov* [The theories of the groups of interests]. *Finansy i Biznes – Finances and Business*, 2009, No. 1, pp. 6–24 [in Russian].
14. MacIntyre A. Institutions and the Political Economy of Corruption in Developing Countries. Discussion Paper. Stanford University, January, February 2003, pp. 1–22.
15. McCubbins M., Schwartz T. Congressional oversight overlooked: Police patrols versus fire alarms. *Amer. J. of Polit. Sci.*, 1984, No. 28, pp. 165–179.
16. Bortnyk R. *Koruptsiinyi dokhid chynovnykiv stanovyť blyz'ko 250 mlrd. grn. v rik* [The corruption income of officials is about 250 bln hrv for one year], available at: <http://www.slovoidilo.ua/articles/6168/2014-12-06> [in Ukrainian].
17. Gaidar E. *Gibel' Imperii. Uroki dlya Sovremennoi Rossii* [Destruction of the Empire. Lessons for the Modern Russia]. Moscow, Ross. Polit. Entsikl., 2006 [in Russian].
18. Khaldun I. *Vvedenie. Al-Mukaddima, v: Istoriko-Filosofskii Ezhegodnik. – 2007* [Introduction. Al-Mukaddima, in: Historical Philosophical Yearbook. 2007], edited, transl. from Arabian, and comments by A.S. Smirnov. Moscow, Nauka, 2008, pp. 187–216 [in Russian].
19. Vinetski Ya. *Pochemu ekonomicheskie reformy v sovetskoj sisteme okazyvayutsya neudachnymi: podkhod s točki zreniya prav sobstvennosti* [Why do the economic reforms in the Soviet system turn out unsuccessful? Approach from the viewpoint of property rights]. *Ekon. Vestnik – Econ. Bull.*, 2001, No. 1, pp. 117–146 [in Russian].
20. Acemoglu D., Robinson J. *Politika ili ekonomika? Lovushki standartnykh reshenii* [Economics versus politics: Pitfalls of policy advice]. *Vopr. Ekon – Quest. Econ.*, 2013, No. 12, pp. 4–28 [in Russian].
21. Koshik A. *V Ukraine razgoraetsya voina oligarkhov* [The war of oligarchs extends in Ukraine], available at: <http://glavnoe.ua/news/n217582> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 3 квітня 2015 р.
